

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ СХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ СРСР З НАЦИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ (ЧЕРВЕНЬ 1941 - ЛИПЕНЬ 1942 рр.)

У статті проаналізовано особливості повсякденного життя в умовах німецько-радянської війни найвразливішої частини українського соціуму - дітей та підлітків. Обґрунтовано думку про те, що поряд із загальним контекстом воєнної доби повсякденність і моделі життєдіяльності юних громадян мали й притаманні лише їм специфічні риси та особливі характеристики.

Ключові слова: повсякденне життя, воєнна доба, діти, підлітки, неповнолітні громадяни, дитяча бездоглядність і безпритульність, дитячі установи, охорона дитинства.

Постановка проблеми. Беззаперечну наукову значущість, гносеологічну перспективність та значний виховний потенціал має проблематика, пов'язана зі становищем неповнолітніх українців у роки війни СРСР з нацистською Німеччиною. Адже мікрорівневі зрізи воєнної доби з аналізом життя наймолодшої й найвразливішої категорії українського соціуму дають змогу предметніше й повніше досягнути як масштаби народної трагедії, так і велич подвигу старших поколінь у добу неймовірних випробувань. Повсякденне життя та моделі життєдіяльності юних громадян попри загальний контекст історії воєнної доби мали й свої специфічні риси та особливі характеристики. Актуальність обраного предмету дослідження посилюється й драматичним сьогоденням України у зв'язку з воєнними діями на Донбасі та появою нинішнього покоління дітей війни.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри важливість указаної теми в сучасній вітчизняній науці вона розглядалася лише фрагментарно й дотично. Зокрема, до окремих її сегментів зверталися П. В. Добров, Я. С. Овчинникова [1, 2] та автор цієї розвідки [3, 4]. Виходячи із зазначеного, **метою** запропонованого дискурсу визначено аналіз становища українських дітей (від 0 до 10 років) та підлітків (11 - 15 років) східних областей України в початковий період війни (червень 1941 р. - липень 1942 р.).

Виклад основного матеріалу. Уже на початковому етапі зіткнення гітлерівської Німеччини і СРСР характерне для юних громадян романтичне сприйняття війни дуже швидко було витіснено її жорстокими реаліями. Неповнолітні українці переживали біль розлуки з батьками та старшими братами, які йшли на фронт, усвідомлюючи й страшну перспективу їх безповоротної втрати. Не менш болісними були в неповнолітньому середовищі й думки про загублене дитинство, а також про втрачене на невизначений час мирне й передбачуване життя. Все це викликало великі морально-психологічні трансформації серед наймолодшої частини українського соціуму, спричиняло соціальну акселерацію юних громадян.

У прифронтових районах та зоні воєнних дій особливо гострою постала проблема фізичного виживання. Адже війна усюдибіч сіяла смерть і вже в її перші дні обірвалося життя тисяч неповнолітніх громадян. Як засвідчують спогади учасників подій, неповнолітні громадяни досить часто гинули як під час періодичних масованих нальотів німецької авіації та артилерійсько-мінометних атак на прифронтові райони, так і в результаті бомбардувань та обстрілів колон біженців, непоодиноких випадків перебування на лінії вогню тощо [4, 46].

У піонерській періодиці того часу з'явилися рубрики, матеріали яких вчили дітей, як слід поводитись під час повітряного нальоту чи хімічного нападу. Проте далі рекомендацій справа по суті не пішла, бо засобами індивідуального захисту діти й підлітки забезпечені не були. Катастрофічно не вистачало й засобів та місць колективного захисту від зброї масового ураження [5].

У відповідності з партійно-радянськими розпорядчими документами із прифронтових зон відбувалася евакуація цивільного населення у східні райони країни [6, 264]. Учасниками цього масштабного переміщення людей стали й діти та підлітки. Так, у жовтні 1941 р. з м. Ворошиловград до м. Самарканд (Узбекистан) було відправлено ешелон з 450 сім'ями, у складі яких було понад 1000 дітей [7, 39]. Було організовано й евакуацію вихованців дитячих установ. Так, протягом липня-серпня 1941 р. до Харкова й області прибуло 810 дітей віком від 2 до 14 років, здебільшого вихованців дитбудинків та будинків дитини Київської та Кіровоградської

областей. З дитбудинків Полтавської обл. до м. Охтирка (Сумщина) було евакуйовано близько 1000 дітей [8, 5-7]. З наближенням фронту цих дітей відправили углиб СРСР.

Проте далеко не всім вихованцям дитячих установ пощастило евакуюватися у східні райони. Так, в евакопотягах не знайшлося місця неповнолітнім інвалідам Харківського спецдитбудинку, що розташовувався в районі Холодної гори. Ці нещасні діти по суті були залишені як живий трофей окупантам і прирікалися на смерть [9, 225]. Такі факти були не поодинокими і вони служать одним із аргументів для розвінчування міфу про послідовну «гуманність» радянської системи.

Організація евакуації дітей та підлітків на Схід супроводжувалася значними труднощами. Не вистачало рухомого складу, всі залізниці України працювали за надзвичайно напруженим графіком. Наприклад, для евакуації навчальних закладів м. Харків органи освіти визначили мінімальну кількість вагонів в 75 одиниць на кожен установу, а фактично ж було виділено лише по 18-20 вагонів. Тому з 23400 учнів харківських шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), які підлягали евакуації, насправді було вивезено 5536 підлітків, що становило всього 23,7%. Така ж ситуація спостерігалася і в інших регіонах України. Так, з Сумської області належало евакуювати 5900 учнів шкіл ФЗН, залізничних (ЗУ) і ремісничих (РУ) училищ, а фактично ж було відправлено на схід лише 1664 (28,2%), Сталінської - відповідно 41620 і 3671 (8,8%), Харківської - 22800 і 5536 (24,2%), Ворошиловградської - 28000 і 3995 (14,3%) [Підраховано за: 10, 198]. Як бачимо, на практиці евакуація трудрезервників була по суті зірвана.

Шлях дітей, що евакуйовувались на Схід, був тривалим, надзвичайно виснажливим, тяжким і небезпечним. Евакоешелони часто ставали об'єктами бомбардувань і обстрілів німецької авіації, діти потерпали в дорозі від голоду, спраги та хвороб. Незважаючи на те, що керівництво залізниць було зобов'язане організувати пункти гарячого харчування, санітарну та медичну допомогу, видачу продуктів, насправді ж для забезпечення побуту евакуйованих дітей у дорозі було зроблено дуже мало. Через відсутність належних санітарно-профілактичних заходів досить типовими стали спалахи інфекційних захворювань серед евакуйованих. Один із учасників тих драматичних подій М. Ф. Земцов зробив у вересні 1941 р. такий запис на сторінках свого щоденника: «Прибули. у Красноводськ на пароплаві. Як кажуть, ніде яблуку впасти, так тісно. Стоїмо на рейді з учорашнього дня. Справжня мишоловка. Людей набито у кожному кутку. у багатьох закінчився хліб, і вони п'ють лише гарячу воду. Скупченість, воші, недоїдання викликають повальні хвороби» [цит. за: 11, 24]. Таке безладдя перших місяців війни стало наслідком не лише суворих об'єктивних реалій, але й непередбаченості відповідних владних структур до діяльності в суворих умовах воєнного часу.

Розташування евакуйованих дитячих закладів у східних районах було далеко не безпроблемним. Про це засвідчують численні телеграми місцевих органів влади Росії, Киргизії, Казахстану, Узбекистану та інших республік на адресу РНК УРСР у серпні 1941 р. Зокрема, в одній з них повідомлялося таке: «У Краснодарському краї знаходиться 5000 евакуйованих дітей дитячих будинків України, які абсолютно не забезпечені ні продуктами харчування, ні одягом. З огляду на вищевказане, виконком Краснодарської обласної ради настійно просить український уряд терміново врегулювати питання нормального фінансування дитбудинків республіки». Про певне реагування РНК УРСР на такі телеграми можна судити зокрема з розпорядження про телеграфний грошовий переказ в сумі 471 тис. крб. для утримання евакуйованих українських дітей у Пензенській обл. [8, 1-2]. Втім, ці факти були швидше винятком, аніж правилом, тому евакуйовані з України діти терпіли велику скруту і тільки пізніше були вишукані певні кошти на їхнє утримання.

Уже в перший період війни з'явилося чимало бездоглядних і безпритульних дітей, які або втратили батьків під час бомбардувань і обстрілів, чи просто загубилися впродовж евакуації. Вони кочували від одного міста до іншого, перебиваючись випадковими життєвими засобами і страждаючи від голоду й холоду. Представників цієї категорії неповнолітніх громадян працівники органів НКВС знімали з потягів, відловлювали на вокзалах, міських вулицях і звозили на евакопункти. Так, лише на Харківський евакопункт у липні - серпні 1941 р. було доставлено 190 бездоглядних дітей віком 2-5 років, їх було знято з потягів або виявлено на залізничних вокзалах [8, 5]. Воєнна пора катастрофічно примножила сирітство, при цьому діти ставали сиротами і

напівсиротами не лише з причин масової загибелі їхніх батьків від рук ворога на фронтах та окупованій нацистами території, а й через каральні дії влади [12].

5 лютого 1942 р. була ухвалена спеціальну постанову, яка передбачала проведення низки заходів, спрямованих на допомогу цій знедоленій категорії дитячого населення. Планувалося, зокрема, створення спеціальної комісії з виявлення і обліку таких дітей, організація дитприймальників-розподільників, дитячих будинків, виділення квоти для сиріт у школах ФЗН, ремісничих та залізничних училищах. Рекомендувалося заохочувати патрунування дітей-сиріт у сім'ях, при цьому щомісячна державна допомога на кожну патруновану дитину мала становити 50 крб.

Розгорнувся всенародний рух, спрямований на допомогу безпритульним дітям. Його форми були найрізноманітнішими: шефство над дитбудинками, передача їм продуктів харчування і обладнання, збір грошових коштів, продовольства у фонд допомоги знедоленим дітям, створення громадських їдалень, взяття дітей-сиріт під опіку тощо [13, 1-3]. Проте реальні кроки влади і населення з допомоги дітям-сиротами не відповідали масштабам цього соціального лиха, тому ця проблема в початковий період війни залишалася досить гострою.

Воєнна пора внесла суттєві корективи в організацію навчально-виховного процесу неповнолітніх українців. У силу переважно об'єктивних причин школи працювали неритмічно, типовим явищем стало припинення занять чи дострокове завершення навчальних чвертей. З наближенням фронту, навчальні заклади, як правило, припиняли свою роботу. Наркомат освіти УРСР відзначав у своєму звіті РНК, що діючі школи розпочинали заняття з великим запізненням, їм бракувало найнеобхіднішого, а перерва у навчальному процесі багатьох із них сягала 3 - 4 місяці [6, 241]. У вересні 1941 р. навчальні заняття розпочалися лише на Донбасі, Харківщині, а також в окремих школах Сумської області. Поширилася практика проведення занять у приватних помешканнях громадян, оскільки ряд шкільних приміщень були або зруйновані в ході війни, або зайняті військовими частинами [14, 6-7].

Чимало дітей школу не відвідувало, цей факт визнавався й офіційною владою. Так, у постанові РНК УРСР за № 136 від 3 червня 1942 р. вказувалося, що лише по Ворошиловському району 2174 дітей не було охоплено навчанням [15, 76].

У навчальній роботі на перший план поряд із загальнофізичною підготовкою висувалося вивчення матеріальної частини та бойових характеристик гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, опанування правилами протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО) і санітарної оборони. Згідно з постановою РНК СРСР від 2 липня 1941 р. учні всіх шкіл, починаючи з 8-річного віку, на спеціальних заняттях мали здобувати навички користування індивідуальними та колективними засобами протиповітряної оборони [6, 24, 241].

Ще в довоєнний період через систему оборонних гуртків товариства сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР (ТСОАВІАХІМ) активно здійснювалася мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян. У зв'язку з реаліями та викликами воєнного часу цей процес було значною мірою інтенсифіковано, у навчальних планах шкіл значне місце було відведено фізичній та військовій підготовці учнів. У дитячій газеті «На зміну» було вміщено добірку матеріалів для юних громадян під рубриками: «Мускул гартуй, спорт», «Тіло загартуй до боїв» [16].

Неповнолітні залучалися до складання нормативів різноманітних військово-спортивних комплексів. Так, у Ворошиловградській обл. учні масово складали норми на оборонні значки, зокрема, на значок «Готовий до санітарної оборони» (ГСО) - 7584 осіб, «Готовий до праці і оборони» (ГПО) і «Будь готовий до праці і оборони» (БГПО) - 4032, «Ворошиловський стрілець» (ВС) і «Юний ворошиловський стрілець» (ЮВС) - 2107, «Протиповітряної і протихімічної оборони» (ППХО) - 6012 [6, 241]. Значна частина наведених вище цифр, імовірно, була завищеною у звітних документах, оскільки за радянських часів практика приписок та рапортоманії була вельми поширеною. Проте навіть за наявності певної похибки, наведена статистика ілюструє досить великі масштаби військового навчання неповнолітніх громадян. Підготовка учнів через систему оборонних гуртків забезпечувала їхнє громадянське змушнення, опанування навичками військової справи для можливої участі в боях з ворогом і, зрештою, допомагала виживанню юних громадян в екстремальних умовах війни.

Війна спричинила значне ускладнення ситуації із забезпеченням населення товарами найпершої необхідності, а тому було запроваджено нормоване постачання. Щоденна норма хліба за продовольчими картками дітей та підлітків у містах становила 400 г., а місячна норма круп і макаронів обмежувалася для них 1,2 кг. Рибою, м'ясом, жирами та іншими калорійними продуктами продовольчі картки по суті не отоварювалися. Постійне недоїдання, незбалансованість харчування викликали в неповнолітньому середовищі масові захворювання уже в початковий період війни [17, 19].

В умовах воєнного часу суттєво погіршилося медичне обслуговування дітей та підлітків. Багато дитячих лікувально-профілактичних закладів припинило свою роботу або не було укомплектовано медичними кадрами, чимало їх приміщень використовувалося не за призначенням. Профілактичні щеплення юних громадян проводилися з відхиленнями від встановленої періодичності, а частина неповнолітніх взагалі опинилася поза вакцинацією. Про незадовільний стан медичного обслуговування дітей з тривогою говорилося у спеціальній постанові РНК УРСР за № 131 від 29 травня 1942 р. Цим документом передбачалися і конкретні заходи з метою усунення вказаних недоліків, затверджувався план розгортання лікувально-профілактичних закладів для дітей на 1942 р. [15, 56]. Однак з об'єктивних причин все це залишалось лише декларацією.

Незважаючи на досить скрутне становище на фронтах, пов'язане з поразками радянських військ у 1941 - 1942 рр., влада якоюсь мірою опікувалася питаннями оздоровлення дітей. Підтвердженням цьому є спеціальна постанова РНК УРСР № 132 від 2 червня 1942 р., якою затверджувався план літнього оздоровлення і передбачалося охопити різними формами відпочинку щонайменше 38900 дітей (17800 у містах і 21100 - селах) Ворошиловградської та неокупованих районів Харківської і Сталінської областей [18, 63]. Проте в силу об'єктивних обставин, пов'язаних з відступом Червоної армії і остаточною окупацією території України у липні 1941 р., ці плани по суті залишилися не реалізованими.

Висновки. Таким чином, як впливає з поданого вище емпіричного матеріалу, уже в перший період німецько-радянської війни повсякденне життя неповнолітніх громадян України зазнало кардинальних змін. Юні українці були кинуті у вир страшної війни фізично й психологічно не підготовленими і відразу були поставлені на межу виживання. Вони зазнавали великих страждань під час евакуації в східні райони, потерпали від голоду й холоду та інших побутових незручностей, викликаних суворими реаліями повсякденності воєнної доби. В умовах війни суттєво змінився ритм і зміст навчально-виховного процесу, значно загострилася проблема сирітства, дитячої бездоглядності і бездоглядності. Заплановані державно-партійні заходи у сфері охорони дитинства на початковому етапі війни в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин реалізовані не були. Через обмежений формат запропонованої розвідки заторкнуто лише окремі сегменти проблеми, яка з огляду на її евристичну привабливість має великі перспективи подальшого вивчення у ширшому територіально-часовому континуумі.

Література

1. Добров П. В. Умови життя дітей та підлітків Донбасу в перший період Другої світової війни / П. В. Добров, Я. С. Овчинникова // Історичні та політологічні дослідження : [зб. наук. ст.]. - Донецьк, 2008. - С. 45-52.
2. Овчинникова Я. С. Діти та підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : автореф. дис.... канд. істор. наук : 07. 00. 01 - Історія України / Я. С. Овчинникова. - Донецьк, 2011. - 19 с.
3. Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян Наддніпрянської та Східної України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.) / Г. М. Голиш // Історичні та політологічні дослідження : матер. Міжнар. конф. : [зб. наук. ст.]. - Донецьк, 2005. - С. 107-115.
4. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 - 1945 рр. / Г. М. Голиш. - Черкаси, 2005. - 323 с.
5. Юный пионер. - 1941. - 29 июня. - № 51.
6. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. - К., 1985. - Т. 1. - 518 с.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 т. - К., 1975. - Т. 1. - 544 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. Р-2, оп. 7, спр. 360.
9. Литвинов В. Коричневое «ожерелье». Документальное повествование о жертвах нацистских преследований - гражданах бывшего СССР : в 3 кн. / В. Литвинов. - К., 2001. - Кн. 2, ч. 2. - 621 с.

10. Бомбандьорова О. А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни. - дис.. канд. іст. наук : 07. 00. 01 - Історія України / О. А. Бомбандьорова. - К., 2000. - 205 с.
11. Коваль М. В. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни / М. В. Коваль // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1970. - № 2. - С. 19-26.
12. Згідно зі сталінським наказом № 270 (16 серпня 1941р.) червоноармійці та командири, які за різних обставин здавалися противнику в полон, повинні були знищуватися «всіма засобами, як наземними, так і повітряними».
13. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 15, спр. 21.
14. Гриценко М. М. Школа Української ССР в період Великої Отчественной войны / М. М. Гриценко. - О., 1960. - 74 с.
15. ЦДАВО України. - Ф. Р-2, оп. 7, спр. 480.
16. На зміну. - 1941. - 22 червня. - № 50.
17. Зинич М. С. Будні воєнного лихоліття. 1941-1945. : в 2 вып. / М. С. Зинич - М., 1994. - Вып. 1. - 125 с.
18. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 15, спр. 2.

Одержано редакцією 22.12.2014

Прийнято до публікації 26.12.2014

В статье проанализированы особенности повседневной жизни в условиях германо-советской войны наиболее уязвимой части украинского социума - детей и подростков. Обосновано мнение о том, что наряду с общим контекстом военного времени, повседневность и модели жизнедеятельности юных граждан имели и присущи только им специфические черты и особенные характеристики.

Ключевые слова: повседневная жизнь, военная пора, дети, подростки, несовершеннолетние граждане, детская безнадзорность и беспризорность, детские учреждения, охрана детства.

The paper analyzes the features of everyday life of the most vulnerable part of the Ukrainian society in the German-Soviet war period, that was of children and adolescents. It is substantial that along with the general context of the war and everyday life models young citizens were unique to their specific features and special characteristics. In particular, underage citizens were thrown into the vortex of a terrible war; they were not yet prepared for an unprecedented challenge. Their lives were constantly threatened by mortal danger, they suffered from domestic discomfort and diseases, many minors acquired the status of orphans and half-orphans, they were neglected and homeless. In the extreme conditions the rhythm and content of the educational processes significantly changed; among the children the war had caused moral and psychological transformations associated with the awareness of the war-time tragedy, lost childhood, separation from family people.

Keywords: daily life, war-time, children, teenagers, underage citizens, child neglect and homelessness, child care, child welfare.